

9. Słownik Języka Polskiego / Red. prof. dr. W.Doroszewsky. – Warsz.: Państwowe wydawnictwo Wiedza powszechna, 1958 – 1969. – Т. 1 – 11.
10. Українська мінувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / За ред. С.Головка. – К.: Либідь, 1993. – 254 с.
11. Українсько-російський словник / За ред. В.С.Льїна. – К.: Наук. думка, 1971.
12. Українсько-російський словник. – К.: Вид-тво АН УРСР, 1953 – 1963. – Т. 1 – 6.
13. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и дополнения чл.-кор. АН СССР О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1 – 4.
14. Chlabcicz Jozef, Słownik minimum Rosyjsko-polski I polsko-Rosyjski. – Warsz.; Wiedza powszechna, 1974.

Руда О.

Інститут української мови НАН України

“ПАСТКИ” БІЛІНГВАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УКРАЇНІ

Експансія мовних проблем і конфліктів стає характерною ознакою сучасного світу. “Мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, – підкреслив Ю. Шевельов, – а стає також питанням політичним...” [9, 6]. Ще й зараз у пам’яті те колосальне враження, яке справили машинописні копії праці Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” [4] на тогочасного читача. Дослідження зосереджувалося на висвітленні функціональних аспектів побутування української мови, її статусу, російсько-українського мовного конфлікту. Автор, спираючись на ідеї В. фон Гумбольдта [3], О. О. Потебні [7] та інших класиків, висвітлив такі замовчувані на той час питання, як нерозривність зв’язку мови, культури та національної свідомості. Розвиток і поглиблення подібних досліджень ще й зараз актуальні в українському мовознавстві. Глобальний інтерес таких студій продиктований можливістю практичної оптимізації міжлюдської взаємодії шляхом вказування на “слабкі місця” спілкування особистостей і необхідністю вирішення питань мовного планування.

Дослідження сьогоденної мовної ситуації в Україні вимагають всебічного розгляду не тільки соціальних аспектів побутування української та російської мов, а й комплексу психологічних проблем, пов’язаних з компетенцією і мовною поведінкою білінгвів, дією факторів, що впливають на вибір мови в білінгвальному соціумі. Загальний огляд комунікативного поля в умовах українсько-російського білінгвізму, аналіз ситуацій спілкування між білінгвами, дослідження мовних та позамовних “зон ризику” для успішності комунікації допоможуть виявити “зони напруги”, визначити шляхи подолання труднощів і корекції помилок, свідомо уникати міжкультурних конфліктів, тим самим гармонізуючи особистісні стосунки в українському суспільстві.

Українська білінгвальна традиція і невизначена мовна політика зумовлюють складний механізм формування індивідуальної двомовності. У нинішній Україні мовне буття особистості частіше не впливає із її етнічної самоідентифікації. Етнофорам (носіям основних етнічних рис) не притаманна усталена мовна поведінка (принаймні у виборі мови спілкування). Це стосується у тій чи іншій мірі як українців, так і українських громадян інших національностей. Але, пристаючи на думку Л.В. Щерби, “світ, даний у нашому безпосередньому досвіді, залишається повсюди тим самим, але досягається різним чином у різних мовах, навіть у тих, якими говорять народи, що являють спільноту з погляду культури” [10, 49]. Отже, незважаючи на повсякчасне перемикання кодів, пов’язане, як

правило, із стереотипним ставленням носіїв до кожної з мов (її “престижністю”, статусом), українську спільноту відносимо до соціокультурно гомогенних.

В Україні свою некомпетентність в українській мові (як повне незнання системи мови, так і невпізнання окремих мовних засобів) демонструють і російськомовні українці, і українськомовні. Зустрічаються поодинокі випадки нерозуміння мовлення російською мовою, проте, з причин довготривалої білінгвальної традиції на території сьогоденної держави, всі громадяни з дитинства принаймні на рецептивному рівні володіють мовою сусідньої країни. Отже, “пастками” комунікації в таких ситуаціях є швидше явища соціально-психологічного характеру, які знаходять виявлення у мовній стійкості і мовній толерантності як комунікативних настанов білінгва; фактор мовної девіації слугує лише або “зачіпкою”, або поверхневим проявом конфлікту на мовному ґрунті.

Незнання комунікантом певних слів, ідіоматичних сполук, що пов’язано з недостатнім обсягом тезаурусу, є “зоною ризику” при сприйнятті українського мовлення. Непорозуміння може виникнути і тоді, коли індивід достатньо компетентний у мові, але має деякі “білі плями” (зокрема це стосується фразеологічного, синонімічного, діалектного фондів). Часом незнання окремих лексичних одиниць визначає провал комунікації, і лише шляхом розгорненого пояснення або перекладу вдається досягти комунікативних цілей: *[Дитина в українському дитсадку підходить до виховательки і просить брунатний олівець. Та дивується і не може зрозуміти предмету розмови. Після того як дитина нарешті добирає синонім на позначення кольору – **коричневий** – вихователька з полегшенням видихає і дає олівець. Згодом вона переказує розмову колезі, зазначаючи, що “все життя працювала, а не знала, що брунатний – це коричневий”.]*

У міжмовній взаємодії непорозуміння може бути зумовлене невмінням використовувати ідіоматичні та інші “екзотичні” засоби мови. Найчастотнішими серед “мовних” помилок в українській мові, яких припускаються в основному російськомовні, є словотвірні. Стихійне словотворення, особливо від основ-кальок, без сумніву, здійснюються в “зоні ризику”. В таких випадках мовна компетенція мовця корелює з вмінням осмислювати і витлумачувати внутрішню форму слів. “Гра” із внутрішньою формою слова, вбачання у ній невластивих конотацій, які “накидають” спільнокореневі чи співзвучні лексеми іншої мови, призводять до неадекватного розуміння.

Зазвичай двомовні особи припускаються помилок у виборі лексеми з міжмовних пар одного семантичного поля і таких, що мають подібне морфологічне оформлення в двох мовах. Як правило, такі девіації спричиняють лише комунікативний шум, в цілому не визначаючи успішність комунікації, але часом невірна актуалізація мовної одиниці деформує смисл повідомлення в цілому:

*[З листа у радіопрограмі, присвячену медичним питанням: “...У мене останнім часом січеться і ламається волосся на **кінцівках**. ...Невже у мене вже ніколи не буде густого і міцного волосся?..”]* Судячи з того, які поради ведуча програми дала адресанту цього листа, смисл звернення був прочитаний із контексту, хоча адекватного розуміння могло б і не відбутися (*кончики (волос)* (рос.) – *кінчики волосся* (укр.); *кінцівки* (укр.) – *конечности* (рос.)).

На рівні особи з неоднаковою компетенцією в обох мовах досить поширена практика структурного калькування будови лексичних одиниць та семантичного запозичення з однієї мови в іншу. В умовах білінгвізму слова споріднених мов вступають у певні формально-смислові відношення, часто вводяться в обіг мовця, який неоднаково компетентний в обох мовах і, зокрема, плутає міжмовні омоніми (міжмовні омологізми, значення яких білінгв конструює, спираючись на форму слова і контекст [8, 111-114]) та пароніми.

[Російськомовна респондентка дуже обурилася, коли пиріжок “с горохом”, куплений у київському магазині, виявився “с орехом”, адже на ціннику вона чітко прочитала – “пиріжок з горіхом”]. Можливо, для носія російської мови, який “трохи розуміє” українську і знає, що “украинские слова – исковерканные русские”, лексема *горіх* (укр.) видається швидше граматичним еквівалентом *горох* (рос.), аніж *орех* (рос.).

Поле потенційної лексико-семантичної інтерференції, яка у більшості випадків призводить до порушення комунікативного акту, в українсько-російській білінгвальній ситуації також складають: лексеми, для яких характерна міжмовна полісемія (при цьому семантичний обсяг російської лексеми може бути як вужчим, так і ширшим за обсяг української з пари, або частково збігатися: *грубый* (рос.) = *грубий+товстий* (укр.); *світ* (укр.) = *свет+мир* (рос.); *кривой* (рос.) = *кривой+одноглазый*; *кривий* (укр.) = *кривий+кульгавий*), міжмовні синоніми (українській лексемі *метелик* відповідає синонімічний ряд у російській мові – [*бабочка*], [*мотылек*]), а також міжмовні омоніми і пароніми [1, 8]. Інша назва слів, які однаково або дуже схоже звучать в двох мовах, – інтероніми (у російській мові лексема *дурной* має два значення: [*неумный*] і [*плохой (вкус)*]). Деякі інтероніми можуть утворювати псевдополілексеми (наприклад, *неделя* (рос.) – *тиждень* (укр.) і *неділя* (укр.) – *воскресенье* (рос.)), і їхнє нерозрізнення призводить до семантичної інтерференції.

До слова, подібний семантичний бар’єр може не просто затримати незрозуміле, а й перебудувати його – замість одного смислу слова, незрозумілого з причини семантичного незбігу, уявляється інший смисл, замість однієї емоції бачиться інша. Сказати по-іншому, *ефект спілкування є, а ефективність низька*. Низький рівень мовної компетенції реципієнта, як показав наш аналіз, визначає або повний провал комунікації через неможливість сприйняття деформованого мовного засобу, або ж успішність через неухважність до мовної матерії. Висока мовна компетенція, в ідеалі, передбачає зняття перешкод на шляху до розуміння смислу завдяки внутрішньомовній рефлексії.

Ситуації спілкування в українському білінгвальному суспільстві із повсякчасним перемежуванням двох кодів на рівні мовця і існуванням безпрецедентного феномену – суржикомовної особистості – не можемо аналізувати, беручи до уваги лише один з дев’яти чинників. Є всі підстави вважати мовні відхилення чинником вторинним, коли йдеться про розуміння конситуації, але відсутність кооперації через низку соціально-психологічних складових взаємодії, наприклад, відштовхування від “чужої” мови, слів, які не входять до власного тезаурусу. У таких випадках розуміння відбувається, але комунікацію вдалою аж ніяк не назвеш, оскільки має місце міжособистісне непорозуміння, лише спровоковане вживанням мовного елемента. Порозуміння у цьому аспекті переноситься у площину соціальної перцепції, в основі якої лежить уявлення “чужі говорять не так, як ми”.

[Розмова білінгва з суржикомовною, під Києвом:

- Яку машину **розвантажувати**?

- Як Ви сказали?

- Розвантажувати...

- (з подивом після короткої паузи) А я знаю [**розгружать**]...] По суті, комунікант-жінка розуміє наміри адресанта, а також усвідомлює віднесеність нібито “незнайомого” їй слова до системи української мови. Отже, мікропресупозиції співрозмовників збігаються. Але, незважаючи на порозуміння, виникає комунікативне “тертя”, яке за певних умов, як відомо, може перерости у міжособистісний конфлікт.

Як ми зазначили на початку, в Україні мовне питання, по суті, є питанням політичним, і використання української мови у спілкуванні є принциповою життєвою позицією значної частини населення. Проаналізуємо таку розповідь респондентки:

[Дзвонять мені нещодавно по телефону і російською мовою говорять, що хочуть провести соціопитування. Я говорю: “Не буду”. – “Ну и не надо”. Я питаю: “Чи не хочете Ви поцікавитися, чому?” – “Почему же?” Відповідаю: “Тому що Ви повинні були давно проводити соціопитування державною, українською мовою” і кладу слухавку.]

Подібна настанова білінгва (несприйняття, категорична відмова від закріплення референту за знаком іншої мови) – досить поширене явище в Україні, і, як показав попередній приклад, оцінюється індивідами залежно від їхньої соціально-мовної орієнтації або як мовна стійкість (з позитивною конотацією: відданість, як правило, рідній мові, в усіх сферах спілкування, небажання перемикає код навіть під тиском комунікативних та соціальних чинників), або як мовна нетолерантність (негативна оцінка нонконформістської мовної поведінки). Розповідає респондентка, середнього віку, львівянка, за національністю росіянка:

[Моя донька ходила в українську школу у Львові. Якось на уроці вчителька у дітей запитала: “Що це, що містить багато води, але не на землі?” Усі діти почали думати, а один хлопчик радісно підняв руку і викрикнув: “Туча!” Вчителька сказала: “Ні”. Він дуже здивувався і сказав ще раз, але на цей раз із “галицьким” акцентом (з твердим “ч”): “Туча!” Вчителька сказала: “Ні, це хмара”.]

З іншого боку, мовна ситуація у сучасній Україні характеризується подекуди тенденціями зворотного напрямку – мовною нетолерантністю носіїв недержавної, російської мови, по відношенню до українськомовних.

У міжкультурній комунікації, зокрема в умовах українсько-російського білінгвізму, коли практично всі етнічні українці принаймні розуміють російське мовлення, а етнічні росіяни – громадяни України – українське, найчастотніші непорозуміння, викликані не незнанням системи мови або неправильним її використанням, а неволодінням системи культурних феноменів.

Як показують спостереження за ситуаціями спілкування, непорозуміння між комунікантами може виникнути й за умов блискучого володіння мовою спілкування. Де ті “пастки”, в які потрапляє мовець, який не в змозі налагодити адекватне порозуміння? Останні дослідження з психолінгвістики та етнолінгвістики (Д. Б. Гудков [2], В. В. Красних [5]) переконують, що для вдалого спілкування знання вербального коду і правил його використання також недостатньо. Замало також мати енциклопедичні знання, аби бути впевненим, що зі співрозмовником відбудеться повне порозуміння. Необхідно володіти сукупністю знань і колективних уявлень, які стоять за явищами і предметами дійсності. Поряд з індивідуальними асоціаціями, універсально- та соціально-прецедентними феноменами у свідомості особистості зберігаються національно детерміновані знання – асоціативно-образний комплекс, який складається зі стереотипів, фрейм-структур, сценаріїв, мовних кліше, що нагадують функції міфу – задають парадигми поведінки через пояснення дійсності [2, 121]. Але поверхневого знання прецедентних феноменів не досить – треба бути “зануреним” у культуру, щоб правильно інтерпретувати смисл того чи іншого фрагменту комунікації. Отже, можемо виділити як складову “вищої” компетенції білінгва культурну компетенцію.

“Пастками” в міжкультурній комунікації слугують уявлення, що стоять за енциклопедичними знаннями. Особливо це стосується сприйняття історичних подій і національних героїв, як, наприклад, постать *Івана Мазепи* для українців і росіян (Із

“Словаря коннотативных собственных имен”: *Мазепа* – 1. *Зрадник*; 2. *Ненадійна, непорядна людина* [6, 217].) У сучасній західній культурній антропології та когнітивній антропології такі універсальні для спільноти смисли окреслюються як смисли, що поділяються й розуміються усіма членами групи. (Згадаймо, наприклад, яку “українську” конотацію здобуло слово “*професор*” після Помаранчевої революції в Україні.)

Так, суттєво різняться уявлення українського та російського народу про людей, яких називають *старцями*. В українському мовно-культурному просторі старець – найчастіше вбога людина, яка живе з того, що їй дають інші люди (звідси *старцювати* – не мати нічого свого, просити), у росіян це похилого віку людина, яка присвячує своє життя служінню Богу, або ж мудрий, як правило, старезний дід, до якого звертаються за порадою з будь-якого питання.

Зіставний аналіз безеквівалентної лексики обох мов, етноунікальних слів-символів, стереотипних образів, кліше і штампів свідомості, а також національно детермінованих комунікативних стратегій, дозволяє намітити “зони напруги” при міжкультурній комунікації.

Підсумовуючи, слід ще раз наголосити, що мовна некомпетентність комунікантів у ситуаціях спілкування в Україні лише в окремих випадках стає причиною виникнення мовного конфлікту; найчастіше до мовного аспекту долучаються фактори когнітивного і соціально-психологічного характеру. Тобто комунікативний збій у білінгвальній комунікації може трапитися *через* власне не/недорозуміння, невірну інтерпретацію тощо, а також *всупереч* розумінню (інтенцій, значення слів, комунікативного смислу тощо). Будь-який бар’єр, що виникає у спілкуванні, є лише психологічним “захистом” від “чужого” повідомлення й обов’язково долається при бажанні.

Використана література:

1. *Борисенко Н.А.* Лексико-семантическая интерференция в русской речи на Украине (лингвистический и социолингвистический аспекты). – К., 1990.
2. *Гудков Д.Б.* Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: ИТДГК “Гнозис”, 2003.
3. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.
4. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998.
5. *Красных В.В.* “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? – М.: ИТДГК “Гнозис”, 2003.
6. *Отин Е.С.* Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк: Юго-Восток, 2004.
7. *Потебня А.А.* Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993.
8. Психолінгвістическіе ісследованія: слово, текст. Сборник науч. трудов. – Тверь, 1999.
9. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900-1941). Стан і статус. – 1987.
10. *Щерба Л.В.* Избранные труды по языкознанию и фонетике. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – Т.1.

Сиваш Л.М.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА СВІТОВОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЯК ФАКТОР ТВОРЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У сучасному світі все більших обертів набирають процеси глобалізації, які відбиваються, крім усіх інших сфер життя, і на лінгвістичній сфері. Це в першу чергу виявляється у взаємопроникненні лексики між мовами, що контактують, тобто у лексичних